

Marxovo pojetí socialismu

Erich Fromm

Marxovo pojetí socialismu vychází z jeho obrazu člověka. Nyní by mělo být jasné, že u Marxe socialismus *není* společností sešněrovaných a zmechanizovaných jedinců. Taková společnost by socialistickou nebyla, i kdyby všichni měli rovné příjmy, dobrou stravu i ošacení. Socialismus není tou společností, v níž jednotlivec je podroben státu, stroji nebo byrokracii. I kdyby stát jako „obecný kapitalista“ byl zaměstnavatelem, i kdyby „celý společenský kapitál byl spojen v ruku buď jediného kapitalisty, nebo jediné společnosti kapitalistů,“^[1] nebyl by to žádný socialismus. Neboť ve skutečnosti, jak říká Marx v *Ekonomicko-filozofických rukopisech*, „komunismus jako takový není cílem lidského vývoje.“ A co potom je tímto cílem?

Cílem socialismu je zcela jednoznačně *člověk*. Socialismus představuje takovou formou produkce a společenské organizace, v níž člověk může překonat odcizení svému produktu, své práci, druhým lidem a přírodě; v níž se může navrátit k sobě, chopit se světa svými bytostnými silami, a tak se s ním sjednotit. Socialismus byl pro Marxe, jak to vyjádřil Paul Tillich, „hnutím odporu proti zničení lásky ve společenské skutečnosti.“^[2]

O cíli socialismu se Marx vyjádřil velmi jasně na konci třetího svazku *Kapitálu*: „Říše svobody se začíná ve skutečnosti teprve tam, kde se přestává pracovat pod tlakem nouze a vnější účelnosti; podle povahy věci tedy leží mimo sféru vlastní materiální výroby. Jako se musí s přírodou potýkat divoch, aby uspokojoval své potřeby, aby uchoval a reprodukoval svůj život, musí se s ní potýkat i civilizovaný člověk a musí to dělat ve všech společenských formách a za všech možných způsobů výroby. S tím, jak se člověk vyvíjí, roste i tato říše přírodní nutnosti, protože rostou i potřeby; ale zároveň se rozšiřují výrobní síly, které uspokojují tyto potřeby. Svoboda v této oblasti může být pouze v tom, že *zespolečenštěný člověk, sdružení výrobců řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují jí své společné kontrole, místo aby jí byli ovládáni jako slepou silou*; uskutečňují ji s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou jejich lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejadekvátnější. *Ale přesto to spadá stále do říše nutnosti*. Za ní začíná rozvoj lidských sil, který je sám sobě účelem, pravá říše svobody, která však může vykvést jen na této říši nezbytnosti jako na své základně.“^[3]

Marx zde vyslovil všechny základní prvky socialismu. Za prvé, člověk v socialismu produkuje způsobem společenským, ne konkurenčním; produkuje racionálně a bez odcizení, to znamená, že výrobu uvádí pod svou kontrolu a není jí ovládán jako nějakou slepou silou. Marx tím zřetelně vylučuje to pojetí socialismu, v němž nad člověkem vládne byrokracie, třebaže je to byrokracie, která řídí celou státní ekonomiku, a ne pouze velkou firmu. To znamená, že jedinec se aktivně účastní plánování a také provádění plánů; zkrátka socialismus znamená uskutečnění politické i hospodářské demokracie.

Od této nové formy neodcizené společnosti si Marx slibuje, že tato společnost člověku umožní, aby se stal nezávislým, postavil se na vlastní nohy a nebyl mrzačen odcizeným způsobem produkce a spotřeby; že člověk v ní bude doopravdy pánem a tvůrcem svého života a postupně se bude moci stále více zaměřovat na své *žití* místo na produkování *prostředků* k životu. Socialismus pro Marxe nebyl nikdy sám o sobě naplněním života, nýbrž *předpokladem* takového naplnění. Kdyby člověk vytvořil racionální, neodcizenou formu společnosti, měl by vyhlídku na to, že se přiblíží k vlastnímu cíli života: k rozvoji lidských sil,

který představuje účel sám o sobě, k říší svobody. Marxe, který každý rok přečetl celé Aischylovo a Shakespearovo dílo v originále a který ve svém nitru dával největším myšlenkám lidstva nový život, by ani ve snu nenapadlo, že jeho ideu socialismu by si někdo mohl vykládat tak, že její naplnění spočívá ve vykrmování a ošacování lidí v „sociálním“ nebo „dělnickém“ státě. Marxův názor byl ten, že člověk během dějin vytvořil kulturu, kterou si bude schopen doopravdy přivlastnit jen tehdy, až se zbaví pout nejen ekonomického nedostatku, ale také duchovní chudoby, kterou plodí odcizení. Tato Marxova představa se zakládá na jeho víře v člověka a v možnosti, které tkví v lidské podstatě a které se v dějinách již částečně rozvinuly. V socialismu Marx spatřoval *předpoklad* lidské svobody a tvořivosti, ne o sobě jsoucí cíl lidského života.

Socialismus (nebo komunismus) pro Marxe nebyl únikem ze skutečného světa, který si lidé vytvořili zpředmětněním svých sil, ani odvratem od světa, ani jeho ztrátou. Socialismus nebyl pro Marxe bídňým návratem k nepřirozené primitivní prostotě, ale spíše prvním skutečným vystoupením, prvním nefalšovaným uskutečněním lidské přirozenosti jako něčeho reálného. Socialismus je pro Marxe společnost, která umožňuje uskutečnit lidskou podstatu tím, že překoná její odcizení. Není ničím menším než vytvořením podmínek pro opravdu svobodného, racionálního, činného a nezávislého člověka; je naplněním prorockého záměru: je zničením model.

Podobizna Marxe jako nepřítel svobody by nevznikla bez neuvěřitelného Stalinova podvodu, když Stalin začal mluvit Marxovým jménem, a bez neuvěřitelné neznalosti Marxe, jaká panuje v západním světě. Cílem socialismu byla pro Marxe svoboda, avšak svoboda v mnohem zásadnějším smyslu, než jak ji chápe dnešní západní demokracie. Je to svoboda ve smyslu nezávislosti, svoboda založená na tom, že člověk stojí na vlastních nohou, rozvíjí své bytostné síly a ke světu se vztahuje tvůrčím způsobem. „Svoboda,“ říká Marx, „je do té míry podstatou člověka, že to uznávají i její odpůrci. [...] Nikdo nebojuje proti svobodě, nanejvýš proti svobodě ostatních. Veškerá svoboda tudíž vždy existovala, avšak někdy jen jako zvláštní privilegium, jindy jako univerzální právo.“^[4]

Socialismus je pro Marxe ta společnost, která slouží lidským potřebám. Mnozí se potom ptají, zda takovou společnost nakonec není moderní kapitalismus. Neslouží naše velké firmy lidským potřebám s tou největší horlivostí? A nejsou nakonec naše velké reklamní společnosti výzvědnými jednotkami, které vynakládají velké úsilí – od provádění průzkumů až po „motivační analýzy“ - aby zjistily, jaké jsou lidské potřeby? Socialismus nepochopíme plně, pokud nepostoupíme k Marxovu rozlišení *pravých* lidských potřeb a potřeb syntetických, *uměle vytvořených*.

Z celého Marxova obrazu člověka plyne, že *pravé potřeby* mají své kořeny v lidské přirozenosti. Pravé a falešné potřeby je možno rozlišit jen na pozadí lidské přirozenosti a v této přirozenosti zakořeněných pravých potřeb. Pravé potřeby jsou ty, které je nutno naplnit, aby se uskutečnila podstata člověka jako lidské bytosti. Jak říká Marx: „Existenci toho, co skutečně miluji, pociťuji jako nutnou, jako existenci, která je mi životní potřebou, bez které nemohu plně, spokojeně, dokonale žít.“^[5] Rozlišovat pravé a falešné lidské potřeby je možné na základě specificky Marxova pojetí lidské přirozenosti. Čistě subjektivně mohou být falešné potřeby pro svou naléhavost a reálnost zakoušeny jako pravé potřeby. Z čistě subjektivního hlediska tu není žádné kritérium pro jejich rozlišení. (Moderní terminologie rozlišuje potřeby neurotické a potřeby racionální, „zdravé“).^[6] Člověk si je často vědom pouze svých falešných potřeb, ale ne potřeb reálných. Úkolem společenského analytika je probudit lidské vědomí natolik, aby si člověk uvědomil iluzorní povahu falešných potřeb a reálnost svých potřeb

pravých. Pro Marxe je hlavním cílem socialismu uznání a naplnění pravých lidských potřeb, k němuž může dojít jen tehdy, když produkce slouží člověku, a kapitálu je znemožněno vytvářet falešné potřeby a zneužívat jich.

Pro Marxe je socialismus protestem proti odcizení člověka, protestem, jakým je též všechna existencialistická filosofie. Je-li, jak to vyjádřil Aldous Huxley, „náš současný ekonomický, společenský a mezinárodní systém založen na nepřítomnosti lásky,“^[7] pak Marxův socialismus je protestem právě proti této nepřítomnosti lásky, proti vykořisťování člověka člověkem a proti lidskému kořistnictví ve vztahu k přírodě, proti ničení našich přírodních zdrojů na úkor většiny dnešních lidí a ještě více na úkor budoucích generací. Neodcizený člověk, vlastní cíl socialismu, jak jsme výše ukázali, je člověkem, který přírodě „nevládne“, nýbrž se s ní sjednocuje, a má živý a vnímavý vztah k předmětům, takže předměty začínají žít.

Neznamená toto vše, že Marxův socialismus je uskutečněním nejhlubších náboženských podnětů, společných všem velkým humanistickým náboženstvím minulosti? Ano, znamená, pokud si jen uvědomíme, že Marx, podobně jako Hegel a mnoho dalších, vyjadřoval svou starost o lidskou duši jazykem filosofickým, nikoli theistickým.

Marx bojoval proti náboženství z toho důvodu, že je odcizené a nenaplnuje pravé potřeby člověka. Marxův boj s Bohem je ve skutečnosti bojem s modlou, která byla nazvána Bohem. Marx už na konci svých univerzitních studií napsal jako motto své disertace: „Bezbožní nejsou ti, kteří pohrdají bohy mas, nýbrž ti, kteří mínění mas připisují bohům.“ Marxův ateismus je nejvyšší formou racionální mystiky. Marx má k Mistru Ekhartovi nebo zen buddhismu mnohem blíže než většina těch, kteří vystupují jménem božím a jménem náboženství, a Marxovi vytýkají „bezbožnost“.

O Marxově postoji k náboženství se nedá mluvit bez toho, že se zmíníme o souvislosti jeho filosofie dějin a socialismu na jedné straně a mesiášské naděje starozákonních proroků a duchovních kořenů humanismu v řecko – římském myšlení na straně druhé. Mesiášská naděje je opravdu jedinečným rysem západního myšlení. Starozákonní proroci nejsou pouze *duchovními* vůdci jako Lao-tse nebo Buddha; jsou to také *politictí* vůdci. Dávají představu toho, jaký by člověk měl být, a ukazují možnosti, mezi nimiž je třeba volit. U většiny starozákonních proroků nalezneme myšlenku, že smysl dějin vězí v tom, že v jejich průběhu se člověk zdokonaluje, a nakonec vytvoří společenský řád míru a spravedlnosti. Mír a spravedlnost ovšem proroci nespojují s pouhou nepřítomností války a nespravedlnosti. Mír a spravedlnost jsou pojmy, jež vyrůstají z celého starozákonního pojetí člověka. Předtím než si je člověk vědom sám sebe, tj. než dospěje k lidství, žije sjednocen s přírodou (Adam a Eva v ráji). Jeho oči se otevírají po první svobodném činu, který spočívá ve schopnosti říct „ne“. Tehdy člověk spatří, že je sužován konfliktem s přírodou, konflikty mezi lidmi a mezi mužem a ženou a že ve světě je cizincem. Dějinný pohyb je proces, v němž se rozvíjejí specificky lidské kvality člověka, jeho schopnost lásky a porozumění. A dosáhl-li člověk jednou plného lidství, má možnost obnovit ztracenou jednotu se světem. Nové sjednocení se světem se však liší od sjednocení předvědomého, které tu bylo před začátkem dějin. Je to sjednocení člověka se sebou samým, s přírodou a druhými lidmi, založené na skutečnosti, že v historickém procesu člověk vytvořil sám sebe. Ve starozákonním myšlení se Bůh ukazuje v dějinách („Bůh Abrahamův, Izákův a Jákobův“); v *dějinách*, ne v *zásvětí mimo* dějiny, tkví spása člověka. To znamená, že lidské duchovní směřování je neoddělitelně spjato s přetvořením společnosti; politiku není v zásadě možno odpojit od říše morálních hodnot a lidského sebeuskutečnění.

Podobné myšlenky se objevily rovněž v řeckém (helénské) a římském myšlení. Počínaje Zénónem, zakladatelem stoické filosofie, až po Senecu a Cicerona působil nemálo na lidské myšlení pojem přirozeného práva a rovnosti lidí, a tyto pojmy patří spolu s prorockou tradicí k základům křesťanství.

Křesťanství, zvláště počínaje Pavlem, bylo sice náchylné k přetvoření historického pojetí spásy na spásu „z jiného světa“, na spásu čistě duchovní, a třebaže se církev stala náhražkou „spravedlivé společnosti“, v žádném případě nedošlo k přetvoření úplnému. Raní církevní otcové podrobili ostré kritice tehdy existující stát; křesťanské myšlení pozdního středověku kritizovalo světskou autoritu i stát z hlediska božského i přirozeného práva. Na tomto základě zdůrazňovalo křesťanství, že společnost a stát se nesmí oddělit od duchovních hodnot, zakotvených ve zjevení a v rozumu („intellectus“ ve scholastickém významu). Na druhé straně, předreformační křesťanské sekty a mnohé poreformační křesťanské skupiny dávaly mesiášské ideji výraz daleko radikálnější.

Hlavní proud poreformačního mesianismu však už neměl podobu myšlení náboženského, nýbrž filosofického, historického a společenského. Mesiášská myšlenka byla nepřímo vyjádřeno i velkými renesančními utopiemi, podle nichž se nový svět nenalézá ve vzdálené budoucnosti, nýbrž na vzdáleném místě. Mesiášská idea byla též vyjádřena v myšlenkách osvícenských filosofů a filosofů Francouzské a Anglické revoluce. Svůj poslední a nejplnější výraz pak našla v Marxově pojetí socialismu. Ať už bylo Marxovo myšlení Starým zákonem ovlivněno přímo, prostřednictvím socialistů jako Moses Hess, nebo nebylo, bez pochyby na Marxe působila mesiášská tradice nepřímo prostřednictvím osvícenského myšlení, a zvláště prostřednictvím Spinozy, Goetha a Hegela. Společným jmenovatelem prorockého křesťanství třináctého století, osvícenství osmnáctého století,^[8] a socialismu devatenáctého století je myšlenka, že stát (společnost) a duchovní hodnoty od sebe nelze oddělovat, že tedy politické a morální hodnoty jsou nedělitelné. Na tuto myšlenku zaútočily světské renesanční teorie (Machiavelli) a znovu pak sekularismus moderního státu. Vypadá tak, že západní člověk, kdykoli na něj zapůsobí gigantické materiální výtopy, bezúspěšně se oddá novým silám, jež vytvořil, a těmito silami opanován, zapomene *sám na sebe*. Privilegované vrstvy západní společnosti začaly být posedlé touhou po moci, blahobytu a manipulaci s lidmi, a nepriviligované vrstvy je v tom napodobovaly. Tak tomu bylo v renesanci s novou vědou, objevem nových zemí, hospodářským rozkvětem severoitalských městských států; a tak tomu bylo v novější době s překotně se rozvíjející první a dnešní druhou průmyslovou revolucí.

Na tento neblahý vývoj však zapůsobil také jiný činitel. Začne-li stát nebo společnost prosazovat určité duchovní hodnoty, vzniká tu hrozba, že nějaká nejvyšší autorita určí, jak mají lidé myslet a jednat, a násilím je donutí, aby tyto duchovní hodnoty přijali. Začlení-li se určité objektivně platné hodnoty do života společnosti, snadno se zrodí autoritářství. Duchovní autoritou středověku byla katolická církev. Proti této autoritě bojoval protestantismus tím, že nejprve sliboval větší individuální nezávislost, aby pak z knížecího státu učinil nezpochybnitelného a absolutního vládce nad tělem i duší člověka. Vzpouza proti knížecí autoritě vypukla jménem národa, a po krátkou dobu budil národní stát naději, že nastolí svobodu. Záhy však národní stát začal podporovat materiální zájmy vlastníků kapitálu, aby tím usnadnil vykořisťování práce většiny obyvatel. Proti takovému novému autoritářství protestovaly některé společenské třídy a dožadovaly se, aby svoboda jedince byla chráněna před zásahy světské autority. Tento požadavek liberalismu, zaměřený na ochranu „svobody od něčeho“, však na druhé straně vedl k postoji, podle něhož stát a společnost se nemá pokoušet uskutečnit „svobodu k něčemu“, to znamená, že liberalismus požadoval oddělení státu a

církve, a zároveň se stavěl proti tomu, aby stát napomáhal prosazovat určité duchovní a morální hodnoty. Tyto hodnoty měly být věcí individua.

Socialismus (v té podobě, jakou mu vtiskl Marx a jiní) se vrátil k myšlence „dobré společnosti“ jako podmínky uskutečnění lidských duchovních potřeb. Socialismus byl antiautoritářský, jak vůči církvi, tak vůči státu, a usiloval o to, aby stát byl definitivně zrušen, a zrodila se společnost svobodně spolupracujících jednotlivců. Cílem socialismu bylo takové přetvoření společnosti, které by vytvořilo základy pro skutečný návrat člověka k sobě samému, *aniž* se objeví autoritářské síly, omezující a ochuzující lidského ducha.

Marxistická forma socialismu, i jiné jeho podoby jsou proto dědicem prorockého mesianismu, křesťanského chiliastického sektářství, thomismu třináctého století, renesančního utopismu a osvícenství osmnáctého století.^[9] Socialismus spojuje prorocko-křesťanskou myšlenku společnosti jako půdy pro duchovní sebeuskutečnění člověka, s ideu individuální svobody. Proto je socialismus opakem církve, omezující lidského ducha, i opakem liberalismu, oddělujícího od sebe společnost a morální hodnoty. A vzhledem k autoritářství a podceňování humanistických hodnot je socialismus opakem stalinismu a chruščevismu.

Socialismus je zrušením lidského sebeodcizení a znovuzrozením člověka jako skutečně lidské bytosti. Je „*opravdovým*“ vyřešením roztržky mezi člověkem s přírodou a s člověkem, pravým vyřešením sporu mezi existencí a podstatou, mezi zpředmětněním a sebepotvrzením, mezi svobodou a nutností, mezi individuem a rodem. Je vyřešenou záhadou dějin a ví o sobě, že je tímto řešením.“^{[10] [11]} Socialismus je pro Marxe takovým tvarem společnosti, který umožňuje návrat člověka k sobě samému, ztotožnění existence a podstaty, překonání oddělenosti subjektu a objektu a antagonismu mezi nimi, humanizaci přírody. Znamená svět, v němž člověk není už cizincem mezi cizinci, nýbrž žije ve *svém* světě, ve světě, jenž je jeho domovem.